

V. SEZEMANAS

Gnoseologija¹

Gnoseologija (iš gr. *gnosis* – pažinimas ir *logos* – mokslas) – tai pažinimo teorija. Terminą įvedė A. Baumgartenas (1750 m.). Gnoseologija platesne prasme tyrinėja visus klausimus, liečiančius pažinimą: jo kilmę, vyksmą, sudėtį, rūšis, santykį su tikrove, vaidmenį žmogaus gyvenime. Šia prasme gnoseologija iš dalies sutampa su psichologija, logika, sociologija, ontologija ir kitais mokslais, kurie nagrinėja vieną arba kitą pažinimo aspektą. Dažniausiai gnoseologijos terminas žymi mokslą, nagrinėjantį būtinas pažinimo galimumo sąlygas ir nustatantį jo ribas bei tiesos (objektyvios reikšmės) kriterijų. Ta gnoseologijos dalis, kuri gvildena pastarąjį klausimą, vadinama kriteriologija.

Gnoseologijos, kaip savarankiško mokslo, pradedamasis taškas yra pažinimo fenomenologija, t.y. tikslus pirmykščių pažinimo duomenų ir dorojančių tuos duomenis mąstymo procesų aprašymas. Pažinimas nustato ypatingą santykį tarp pažįstančiojo subjekto ir pažįstamojo objekto. Subjektu gali būti kiekvienas žmogus, kiekviena būtybė, sugebanti pažinti. Kadangi žmogui tiesiog prieinamas tik jo paties pažinimas, tai gnoseologija pirmiausia nagrinėja žmogaus pažinimą, kurio objektu eina viskas, kas vienu ar kitu būdu yra (vadinasi, ne tik jusle pagaunami daiktai, bet ir psichiniai reiškiniai, idealūs dalykai, pavyzdžiui, skaičiai, sąvokos, vertybės, pats subjektas ir t.t.).

Subjekto ir objekto santykis pasižymi tuo, kad subjektas, pagaudamas objektą, įgyja kažką nauja, objekto, priešingai, pažinimo aktas nepakeičia. Jis palieka toks, koks jis buvo prieš pažinimui įvykstant. Šia prasme pažinimas yra transcendentus aktas: subjektas pagauna būtį, kuri nepriklauso nuo pažinimo akto, ne jo gaminama ir pasilima arba pasisavina ją tam tikru būdu. Tuo pačiu pažinimas yra receptyvus aktas, jis tepilima tai, ką jam telkia objektas, arba pažinimas yra tiktai tiek pažinimas, kiek jis atitinka objektą, kiek jo turinys apsprendžiamas pačios pagaunamos būties. Pažinimo atitikimas būčiai yra tik jo teisingumas, kuris laiduoja ir pažinimo objektyvią, visiems pažįstantiems subjektams vienodai galiojančią, reikšmę. Tuo būdu transcendentumo problema (kaip pažįstantysis subjektas gali pagauti ir pasisavinti nepriklausomą nuo jo būtį) ir tiesos problema (kaip galima įsitikinti pažinimo teisingumu) yra pagrindiniai klausimai, kuriuos sprendžia gnoseologija siauresne žodžio prasme.

¹ Spausdinama iš Lietuvos tautos enciklopedijos. – Kaunas. – T. IX. – P. 206–212. Spausdinti parengė A. Lomonaitis.

Istoriniu požiūriu pirmumą turi tiesos, arba, tiksliau, netiesos, klaidos problema. Kol pažinimas vyksta sėkmingai, kol jis tinkamai atlieka savo pirmąsias praktinę funkciją, įgalindamas žmogų orientuotis aplinkiniame pasaulyje ir tikslingai reaguoti į gaunamus išorės įspūdžius, žmogus nekreipia į jį dėmesio. Jis ima domėtis pačiu pažinimu nuo to momento, kai pažinimas nepasiekia savo tikslo, kai pasirodo esąs klaidingas ir ta klaida neliečia žmogui patenkinti savo gyvybinių reikalų arba išvengti skausmų bei nemalonumų. Tuo būdu tiktai todėl, kad pažinimas būna ir klaidingas, tiesos ir jos kriterijaus klausimas tampa aktualus. Stengdamasis išsiaiškinti, iš kur kyla pažinimo klaidos, žmogus įsitikina, kad pažinimo turinys priklauso ne tik nuo objekto prigimties, bet ir nuo paties subjekto individualių savybių ir jo esamosios būsenos (pavyzdžiui, nuovargio, susijaudinimo, išsiblaškymo). Todėl tas pats objektas skirtingiems subjektams gali atrodyti nevienodai. Paaiškėjo, be to, kad mes pagauname daiktus tiktai tarpininkaujant mūsų kūnui, t.y. kad mūsų jūtimai, kurie yra pažinimo pagrindas, neatvaizduoja pačių objektų savybių, o teleidžia pažinti vien mūsų organizmo reakcijas į daiktų poveikius. Šitos kūno (nervų sistemos) reakcijos pagaunamos vien tiek, kiek jos išsąmoninamos, kiek patenka į subjekto sąmonės lauką. Tuo būdu visas mūsų pažinimas tesiremia tiesioginiais sąmonės duomenimis ir iš sąmonės rėmų negali išsprukti, nes kiekviena mintis apie tai, kas yra už sąmonės ribų, pati priklauso sąmonei. Šia prasme pažinimas yra sąmonei ir, be to, kiekvieno atskiro individo sąmonei imanentus arba žmogaus sąmonei yra uždaras.

Kyla klausimas, kaip suderinti, iš vienos pusės, pažinimo imanentumą su jo transcendentumu (su jo intencija į nepriklausomą nuo pažįstančio subjekto būtį), iš antros, pažinimo priklausomumą nuo subjekto individualybės su jo objektyvia reikšme (su objektyvia tiesa). Į tą klausimą gnoseologijos teorijos atsako nevienodai. Grynai neigiamai šią gnoseologijos problemą sprendžia radikalus skepticizmas, tvirtinąs, kad pažinimas, būdamas imanentus, jokia būdu negali pasiekti objektyvios būties ir kad, pažinimui priklausant nuo subjekto savybių ir jo esamosios būsenos, bendro objektyvaus tiesos kriterijaus nėra; kiekvienam individualiam subjektui esą teisinga tai, kas jam atrodo teisinga. Bet kadangi žmogaus praktinė veikla, derindamasi prie esamųjų aplinkybių, turi vadovautis tam tikrais spėjimais, leidžiančiais šiek tiek numatyti bei apskaičiuoti įvykių eigą, tai skeptikai praktiniams reikalingam tiesos kriterijumi pripažįta įvykių arba reiškinių tikėtinumą, tačiau tiksliau neapibūdina, kuo tas tikėtinumas remiasi.

Šią spragą mėgina užplūdyti reliatyvusis (lygstamasis) skepticizmas, kurį nuosakiausiai įvykdė D. Hiūmas savo empiristinėje pažinimo teorijoje. Jam

visas pažinimas yra imanentus, t.y. apibrėžtas subjektyvių įspūdžių srities. Tačiau iš patyrimo pasikartojančių reiškinų sutapimų arba sekų subjekto sąmonėje susidaro šiek tiek pastovios asociacijos, kurios įteigia jam mintį, kad tos reiškinų sąsajos esančios būtinos ir objektyvios, t.y. priklausančios pačiam būčiai. Tuo būdu iš tikro šitas patyrimu pagrįstas kriterijus yra subjektyvus (kyta iš asociacijų įpratimo) ir leidžia spręsti tik apie didesnį ar mažesnį laukiamųjų įvykių tikėtinumą, kuris yra vienodai ir teorinio, ir praktinio pažinimo tiesos matas. Be to, D. Hiūmas ir kiti empiristai sušvelnino skepticizmą, pripažindami, kad bendra atskirų individų prigimtis yra šiek tiek vienoda ir todėl gaunami jų įspūdžiai ir tų įspūdžių sąryšiai turi ne tik grynai individualią, bet ir tam tikrą tarpsubjektyvią reikšmę.

Empirizmui artimas pozityvizmas ir ypač jo vėlyvesnės formos, atsiradusios XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, skiriasi nuo D. Hiūmo teorijos tuo, kad neigia ne tik transcendentinio pažinimo galimumą, bet ir pačios problemos teisėtumą. Įsitikinimas, kad galima pažinti nepriklausomą nuo subjekto sąmonės būtį, plaukia iš metafizinio prietaro, iš klaidingos pažinimo interpretacijos, kilusios iš primityvių žmonių nesąmoningumo bei nekritiškumo. Tų imanentinių tiesos kriterijų, kuriuos mums teikia patyrimas ir žmonių psichofizinės organizacijos empirinis vienodumas, visiškai pakanka praktinio ir mokslinio pažinimo reikalams patenkinti (pavyzdžiui, R. Avenarijaus empiriokritiškumas ir kt.). Pozityvizmas papildo D. Hiūmo empirizmą ir tuo, kad pagrindžia objektyvią pažinimo reikšmę grynai praktiniu būdu. Kadaigi neleistina kalbėti apie nepriklausomą nuo sąmonės tikrovę, iš kurios būtų galima spręsti apie pažinimo teisingumą arba klaidingumą, tai vienintelis tiesos kriterijus tėra pažinimo vaisingumas ir tinkamumas praktinei veiklai. Iš keleto hipotezių (spėjimų) teisingiausia visada bus ta, kuri aiškina didžiausią faktų skaičių ir tuo įgalina tiksliausiu bei lengviausiu būdu numatyti įvykių eigą (E. Macho ekonomizmas, neomachistai). Panašios pažiūros į tiesą laikosi ir pragmatizmas, bet jis šiek tiek išplečia jos kriterijų, tvirtindamas, kad teisingomis turi būti pripažįstamos ne tik tos prielaidos, kurios yra naudingos grynai praktinei (ekonominei) veiklai, bet ir tos, kurios tinka ir kitiems žmogaus gyvybiniam reikalams (pavyzdžiui, etiniams, religiniams, estetiniams ir kt.) patenkinti, nors jos ir negalėtų būti tikrinamos moksliniais potyriais. Taigi pozityvizmui ir pragmatizmui tiesos kriterijus tėra sąlyginis ir kinta patyrimui besiplečiant arba žmonių kultūriniam reikalams besikeičiant.

Imanentiškos gnoskologijos teorijoms priklauso ir I. Kanto kritiškumas bei vėlyvesnės jo ateitinios. I. Kantas pačius daktus laiko neprieinamais pažinimui, bet jis neneigia jų buvimo ir net taria, kad moralinės sąmonės (prakti-

nio proto) faktai (žmogaus nusimanymas apie savo laisvę ir atsakingumą) verčia mus pripažinti, jog žmogus kaip moralinė asmenybė yra ne fenomenas, bet noumenas, t.y. priklauso antjautiskam daiktų pačių savaime pasauliui. Pažinimo objektyvumą ir būtinumą laiduojąs paties proto tarp subjektyvus vienodumas bei dėsningumas, t.y. apriorinės intelekto ir grynosios žiūros formos, tačiau tos formos apsprendžia tik bendrą pažinimo sąrangą, jo objektyvumo galimumą; faktinį pažinimo atitiktumą tikrovei kiekvienu konkrečiu atveju nustato patyrimas. Todėl ir pažinimo teisingumas yra, pasak I. Kanto, dvejopas: besąlyginis ir sąlyginis. Tikslai tie sprendimai, kurie liečia reiškinų apriorinę formą, yra būtini, apodiktiski; o visiems kitiems, kurie remiasi faktų apibendrinimu, gali būti priskiriama tik reliatyvi teisybė. Ir pirmuoju, ir antruoju atveju sprendimas remiasi paties proto sintetiniu aktu. Taigi objektyvi pažinimo reikšmė, I. Kanto nuomone, yra ne kas kita, kaip sprendimų būtinumas ir visuotinumas, pagrįstas apriorine proto prigimtimi.

Tolimesnė kritiškosios gnoseologijos raida eina dviem keliais. I. Kanto pasekėjai stengiasi griežčiau pamatuoti pažinimo imanentumą arba visiškai šalindami iš gnoseologijos neaiškų bei daugiaprasmių daikto paties savaime sąvoką, arba aiškindami ją imanentine prasme. Tuo pačiu ir tiesos idėja įgauna kiek kitokią išvaizdą. Pasak H. Rikerto ir jo mokyklos, tiesa yra besąlyginė kultūros vertybė, kurią žmogus privalo įvykdyti pažinime. Marburgo mokykla (H. Kohenas, P. Natorpas ir kt.) žiūri į daiktą patį savaime kaip į ribos sąvoką, žymiančią tą visą apimančios sistemos idealą, prie kurio pažinimas stengiasi artėti niekada jo galutinai nepasiekdamas. Kita vertus, kritiškumo srovės skiriasi pagal tai, kokiam pažinimo elementui – aprioriniam ar aposterioriniam – priskiria sprendžiamąją reikšmę. Pirmuoju atveju gnoseologija įgauna racionalistinį pobūdį (Marburgo mokykla), antruoju atveju kritiškumas artėja prie empirizmo ir net pragmatizmo. Prie šios srovės priklauso, pavyzdžiui, H. Fehligerio fikcionalizmas, pagal kurį pažinimo formos ir apskritai visos bendros sąvokos esančios tik fikcijos, kurių reiškinų pasaulyje niekas neatitinka, bet kurios palengvina praktinį pažinimo panaudojimą. Todėl ir tiesos kriterijus esąs tik sąlyginis.

Kadangi imanentiškumas apibrėžia pažinimą reiškinų pasauliu ir aiškina jo sąrangą iš subjektyvių veiksnių, tai suprantama, kad visose imanentinėse sistemose gnoseologija yra teorinės filosofijos pagrindas. Pripažinimas ne pagauja savo objektą, bet pats jį gamina arba konstruoja. Patyrimas proto (sąmonės) darbu pateikia tik žalią, beformę medžiagą. Tik nuo D. Hilberto ir I. Kanto laikų gnoseologija virto savarankišku mokslu. Visos tos gnoseologijos imanentinės teorijos, kurios pačios būties pažinimą laiko žmogui nepri-

einamu, bet neneigia transcendentumo problemos teisėtumo, vadinamos apskritai agnosticizmu.

Kitaip gnoseologijos problemą sprendžia racionalistinės sistemos (Platonas, iš dalies Aristotelis, XVII ir XVIII a. racionalistai). Racionalistai pripažįsta protą vieninteliu pažinimo šaltiniu, t.y., pasak jų, visas pažinimas išsiplėtoja iš proto prigimtį sudarančių idėjų. Kadangi protas apsprendžia ir viso pasaulio sąrangą, tai, pagaudamas daiktus, subjektas neišeina iš savo ribų, o tik iškelia aiškėn tai, kas glūdi jo prote, arba aktualizuoja tas idėjas, kurių iš prigimties turi potencialia forma. Tuo būdu proto pažinimas savo esme apima visą pasaulį. Atskiri pažinimo aktai ir jų sąryšiai skiriasi tik savo aiškumo ir sąmoningumo laipsniais. Todėl ir tiesos kriterijus esąs pagrindinių proto idėjų aiškumas arba akivaizdumas. Kadangi vidinė idėjų sąsaja sprendžiant priklauso nuo loginių dėsnų, tai suprantama, kad XVII ir XVIII a. racionalistai pagrindiniu tiesos principu laiko prieštaravimo negalimumo dėsnį. Apskritai racionalistai aiškina pažinimo problemą, turėdami galvoje pirmiausia ne žmogų, o dieviškąjį subjektą; žmogaus pažinimas tesiskiria nuo dieviškojo žemesniu tobulumo laipsniu.

Gnoseologijos racionalistinės teorijos, atsiradusios po I. Kanto (J. Fichtės, F. Šelingo, G. Hegelio ir jų pasekėjų) žymiai nukrypsta nuo priešskantinio racionalizmo tuo, kad, sekdamos I. Kanto pavyzdžiu, sprendžiamąjį vaidmenį skiria ne proto analitinei, bet jo sintetinei funkcijai. Vidinis pažinimo plėtojimas vyksta ne deduktyviniu, bet dialektiniu būdu taip, kad atsiradęs tezės ir antitezės priešingumas kaskart nugalimas jas aprėpiančios sintezės. Todėl tiesos kriterijumi šiose teorijose laikomas nebe prieštaravimo principas, bet vidinis būtinumas paties dialektinio proceso, užsibaigiančio visa apimančia pažinimo sistema. Tik tai šios sistemos visumoje kiekvienas sprendimas gauna pakankamą pamatavimą ir tik tai joje realizuojasi besąlyginė tiesa. Šiose racionalistinėse teorijose gnoseologija jau nėra savarankiška filosofijos dalis. Ji sutampa su ontologija.

Pagaliau, yra teorijų, pripažįstančių transcendentumą esmine pažinimo savybe ir mėginančių ją suderinti su pažinimo imanentumu. Šios teorijos remiasi: fenomenologine analize, rodančia, kad iš pažinimo negalima pašalinti jo transcendentines intencijos tuo pačiu nepaneigus jo prasmės; imanentinių teorijų kritika, iš kurios aiškėja, kad gnoseologija, nuosekliai įvykdydama imanentumo principą, patenka į nenugalimus keblumus arba jiems pašalinti turi vienu ar kitu būdu postuluoti nuo pažinimo nepriklausomą būtį (pavyzdžiui, pažįstančio subjekto savarankišką buvimą). Be naiviojo realizmo, prie transcendentinių gnoseologijos teorijų priklauso intuityvizmas, tvirtinąs, kad sąmo-

nė yra atvira, t.y. kad subjektas tiesiog pažįsta pačią būtį. Pažinimas esąs savi-tas dvasinis aktas, kuris negali būti aiškinamas iš analogijos su priežastiniu ryšiu (objektas, veikdamas subjektą, sukelia jame atitinkamą vaizdą). Tam neprieštaraujanti ir vadinamoji specifinė nervų centrų energija, nes smegenys neapsprendžia jutimų kokybės, bet atlieka analizatoriaus darbą, kuris iš visų gautų dirginimų atrenka ir teikia sąmonci tik tuos, kurie pritaikyti prie to centro organizacijos. Nors į juslines mūsų pagavas patyrimo įtaškoje ir įsipina daug subjektyvių elementų, tačiau jų branduolyje mums atsiskleidžia pati būtis. Intuityvizmo formos skiriasi ypač tuo, ar stato intuityvų pažinimą griežtai prieš sąvokinį pažinimą (A. Bergsonas), ar žiūri į sąvokinį pažinimą kaip į ypatingą intuicijos formą (N. Loskis).

Kritiškasis realizmas, arba neorealizmas, ypač linkęs pažinimui priskirti tik simbolinę reikšmę: mūsų pagaunami fenomenai ne atvaizduoja pačią būtį, bet tik jai atstovauja, nes jų kokybė ir sudėtis nenutrūkstamai surišta su žmogaus psichofizine organizacija. Tačiau reiškinių pasaulyje pasireiškias struktūriais vienodumas bei dėsaingumas, kuris įgalina mus orientuotis savo aplinkoje ir taikyti įvykių eigą prie savo reikalų, rodo, kad fenomenų pagrindas yra objektyvi, nuo pažinimo akto nepriklausoma būtis. Už pažinimo transcendentumą kalba ir biologiniai samprotavimai. Kiekvienas organizmas yra prisitaikęs prie savo aplinkos. Tuo faktu remiasi organinės gyvybės galimumas. Šiuo atžvilgiu glaudus organizmo ir jo aplinkos sąltas yra jų priešingumo pamatas. Tai galioja ir pažinimui, nes ir pažinimas esąs tam tikra organizmo santykiavimo su aplinka forma. Kitaip sakant, tas faktas, kad žmogus yra pasaulio padaras ir suaugęs su savo aplinka, laiduoja pasaulio pažinimo galimumą. Imanentinė gnoseologija klysta tuo, kad iš pat pradžių pažįstantį subjektą atskiria nuo aplinkinio pasaulio ir žiūri į jį taip, tarytum jis su tuo pasauliu neturėtų nieko bendra. Naivus žmogaus realizmas nėra atsitiktinis, bet objektyviai pamatuotas. Gnoseologijos problema neskamba: ar pažinimas yra galimas ar ne? – ši problema skamba: kokios yra pažinimo sąlygos, kodėl jis yra nepilnas, netobulas, negrynai objektyvus?

Nuo gnoseologijos siauresne prasme reikia skirti žinojimo teoriją, kuri nagrieja žinojimo (kaip pažinimo akto rezultato) sudėtį bei sąrangą ir į kurią kaip atskira dalis įeina logika. Nors pažinimo transcendentumo ir žinojimo struktūros klausimai yra glaudžiai susiję, tačiau žinojimo teorija negali pavaduoti gnoseologijos siauresne žodžio prasme.